

Театр сезонунуң ажыдышыкынынга уткуштур

ПРОФЕССОР МАКАРЬЕВ

1963 чылдың чайынында Ленинградтың театр институтунун башкылары Лидия Гаврилова биле Алексей Баранов олар Тывага кээп, ук институтка өөренип болуу деген саям-чаянныгыларын ийи келди дүргүзүндө шилеп келген. Бичанга култура сайыды Матпа Хомушку ол башкыларын элertип алгаш, кожунунарны бенин келтирген. Нева эринден келген башкыларга тыа театрың режиссерлары С. Майер, И. Забродин болгаш драматург-артист В. Кок-оол боттут дузаны чедиргенер. Эң ылаңыра башкы Лидия Григорьевна Гаврилова шыгалданы шыгыны чоруткан. Чүге дээрге ол бистерни болу башкылар доостурар болгай. Россияның сураглыг театр, музыка болгаш кино институту — Мохова 34-түң ыдык эжини он чеди тыа оолдар, кыстар ажыдып киреринге белен. Бистерниң салым-чолуусту Россияның улустуң артык, СССР-иң Тыва-түң (анык көркүчүлөр театрының) баштайгы үндесиндериниң бирээзи, профессор, драматург Леонид Федорович Макарьев база маан турган. Бичан бир-ле дугаар Тывадан адыралып, Саяны ашканым ол. Абаканга хоңдур келгеш, демир-орукту кар, паровоз-биле Москвага хаккан бис. Сибириниң төмс-батпас, көктү-шыкты чымызыла... Демир-оруктуң чагыс ай чагынамы чагыс бойду аразы-биле шамыны органзыр. Хоңуктар караңайып эртип турган. Урал... Паровоз ындааа ылаңыла «бустан» чоруй. Чоорту уйгудыш солчур, эртен-кеже билинмес-теп, хол шагы «мелес» эгелен. Москвага хүн ашканы чорда, «Ленинград» вокзалыңа дүштүрүс.

Ленинградке келгениң ол шакта электрикка-биле чорур бис — деп улуручуус Иван Толаасвич «Буку чугаалады. «Электрикка» деп сөз бажыма баа доран-на чыккыды. Чүге дие мыңан паровозтарны амы үениң техника-биле чоорту солун турганы ол. Он шакка чедир уе ам-даа хей. Дүрген-не Кызыл шөлге маңаштымыс. Вокзалдан улут кудумчуге үн халып көрүмгө, өршө хайыракан, кижилер дээрге кымыскаж-ла, тываларың «кижи бажы кизирт» деп сөзүң ычан билдим. Кызыл шөлге, доран-на Маволовниң баары чедип, таңымдар солчулушунун көрдүс. Шөлге калдык нацияң кижилери чок дээр. Язы-бүрү кылдар-биле чугаашкан, болук-болук даштык турис-

тер-ле хой. А бистер ыдай-бээр чардыкпай, херелденип, хып турар чараш аттарыг «Ленинград вокзалыңа» дедир чедип келди. Москва биле Ленинград аразыңа поезди барык-ла хоңдур чоруй болду. Орука дүне чоран болгаш колдуңда улут эрчим. Ам-на дүжүм эвес, Ленинград болу бо-дурл. Ону чүгле кино-чүрук, ном-сеткүүдөн дөрдөн башка, карак-биле көргөн эвес. Чүү дээр боор, тоолуу-ла чараш хоорай. Вазым бүрүз тогу, бажың бүрүз тураскаал. Делегей билиңгир Нева хем, Кышкы Ордун, «Аврора», Исаакьев Дуганы, «Хулер айттыг» дээш, оон-даа өске тураскаалдыг черлер карак уу-биле шокарайыңып эртип турган. Алак соонда, бистер Ленинградтың Василеостровск районуңун Фин мугулурунуң кыдыңда турар нинти чурттапта бажыңыңа турум-чуртуп туруп алдымыс.

Чурттап турар черивистин он талааңда улуг өсөөрдик бар. Ону өттүр кылаңтай бээрине, далай кылым. Далайың дээр-биле дегжи берген талыгар кыдыңда хоорай ичкестип көстүп турар... Ол дээрге — Кронштадт-тыр. Чурттап чериниң-биле инстинд Нева хемниң ол-бо талааңда турар болгаш аразы база-ла херин. Эгениде чүгле беш дугаар трамвай-биле чоруп турган болуусура, чоорту автобус, троллейбус-туң кандымы-биле-даа артык эгелден бис. Институт Ленинградтың база бир эрги кудумчузу Мохова 34-те турган. Революция мурунда ол бажың Германияның элчин чери турган. Ону 1918 чылда оору театрың сураглыг ажылдакчылары В. Мейер-хольд биле Л. Вивен театр талааң-биле өөрелиге чери кылдыр тургусканыр. 1943 чылда инстинд улуг орус шии чогаалчы А. Н. Островскийниң алы берген. А. 1962 чылда, бистерни өөрдириптир бир чыл мурунда ол Ленинградтың Курениң театр, хоңук болгаш кинематография институту апарган.

НАЗЫГА АЛЫСТАС, АМЫДЫРАЛЧЫ

Мээң хоөренип орав улуду Тываның төөгүзүңде ба-да бир оңайга үени чурттап эртен бо хүнерде назы-хары дөгүп, найзы-лаа 70 хары акыр база берген, найзы-лаа узун назыныңың 50 аягы чылдарын улус чырыдышыңыңа бараалгаткан, өг-бүле туткандан бээр 50 чылдар иштинде эгин тулуш кады чурттаан, алды оол, кыстың ада-нези, олар-биле кады 20 аягы улуг-биле уруг-дарыңың хүндүлүг кырган-ача. Кырган-авазың болур, биритээр сөглээр болза, үш үени үзе көргөн деп чугаалап болур, солун амыдыралдыг хоочун кижилер. Бир эвес шаандагы хүндүлүк сүз-биле «алдар-ады кады-назы иңги» дээр болза, Тываның 40 чылдарыңа интеллигенцияның төлөөлери — хоочун башкылар Григорий Чүлдүмович биле Сара Чыртай-ооловна Канчыыр-оолдар-тыр.

Тыва Республиканың Конституциязының 73 болгаш 105 чүүлдеринге немелделер кирир дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ (СЪЕЗДИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 73 болгаш 105 чүүлдеринге немелделер кирир дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ (СЪЕЗДИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 73 болгаш 105 чүүлдеринге немелделер кирир дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ (СЪЕЗДИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 73 болгаш 105 чүүлдеринге немелделер кирир дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ (СЪЕЗДИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Хереглекчинин булуңу

КУСТУҢ АЙЫ ҮНҮП КЭЭРГЕ...

Чай карак чивеш аразында дег төнгөн. Алдын күс бодунуң ээлчээде кирген. Чайын өстүрүп алган ногаа аймаан чирин чип, ажаарып ажаап, артыканы кышка белеткен, саваалап, дузап эгелден бис. Ам каш сүмөден солчуп көрээлинер.

Тыва Республиканың Конституциязының 73 болгаш 105 чүүлдеринге немелделер кирир дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ (СЪЕЗДИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Акша санап билирлериниң болгаш бодунуң кадык амыдыралы дээш туржун турафларга тускай үндүрүлгө

КЕШТЕН ТОН — «БАЛДЫР БЫЗЫРА»?

Кыштың тыныжы чоокшудан тудум, садыг-магазин, рынок-киоскларды кештен дараан кышкы тоннарың кандымын ол дээр. Кижилер кара чылдырктар, а өртөн көргөш, балдыр сириндэр, өскээр чугаалаарга, өртектөр «мыздар». Норкадан дараан тоннарың — 16—20 млн. Бичанга-даа болза, кайы кижилер дээрге, кадай-ла болгай, бир-ле чүвени чарашсынган, кедиксөөн, өттүнген чоруур. Анынч, чараш кеттинген, бодунуң дүрт-сыныңа таарыштыр кештен дараан тоннар (шуба) келип алган чоруурлары көөрге, чараш-даа, чорсаар-даа.

Тыва Республиканың Конституциязының 73 болгаш 105 чүүлдеринге немелделер кирир дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ (СЪЕЗДИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

СООДУКЧУ КАШ СЫЛДЫСТЫГ БОЛУРУЛ?

Соодукчу — өг-бүлениң хо-ду-лаа, булу-даа диямыс хо-рош чок. Чайың ичинде, кыштын чыкылыма соонда аңаа аш-чөмүснү шыгжып, чаа сагган сүттен кылган дег өтне чаа ак чөм аймаан, өт, балык, ногааны үр үе-

болу. Уш сылдыс — соодукчу 18 градуска ден, а чөмни 3 ай чедир шыгжал болур. Дөрт сылдыс, азы ужу карангы өңүг, а бирээзи карангы өңдө чырык сылдыс. Бо соодукчу — 18 градуска соодур болгаш аш-чөмни бир чыл шыгжал болур. Бо соодукчуң өскелеринден

болу. Уш сылдыс — соодукчу 18 градуска ден, а чөмни 3 ай чедир шыгжал болур. Дөрт сылдыс, азы ужу карангы өңүг, а бирээзи карангы өңдө чырык сылдыс. Бо соодукчу — 18 градуска соодур болгаш аш-чөмни бир чыл шыгжал болур. Бо соодукчуң өскелеринден

болу. Уш сылдыс — соодукчу 18 градуска ден, а чөмни 3 ай чедир шыгжал болур. Дөрт сылдыс, азы ужу карангы өңүг, а бирээзи карангы өңдө чырык сылдыс. Бо соодукчу — 18 градуска соодур болгаш аш-чөмни бир чыл шыгжал болур. Бо соодукчуң өскелеринден

ХООЙЛУ. ООҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Чолаачының хомудалы

«Чолаачыларның мурнунда» деп КАИ аялдамачыларынын аялыгына хамаарыштыр солунга чүдү үнгөн. Ол солунун үнгөн ай, хүнүн баа бижикчинин ат, фамилиянын сагымайдыр мен.

Ында КАИ аялдамачыларынын чолаачыларга туралы, наркы-хакагай хамаарылган баа аялыгынын кол сорулгазы — торгаал ойнап, орусла кинери болгаш нитизин-биле чолаачыларга материалдыг-да, моральдыг-да, үе-шагынын камналгазын-да дыка берге байдалдарын тургузуп турарынын талазы-биле кончут-ла шын бижик. Бо старгы хамаарыштыр республиканын КАИ даргазы Э. Хаажык «Шын» солуну дамчыштыр четестерин эдеринин талазы-биле тайыларын берген болгай. Оон бээр олаан үе эртен. Ынчалза оон ол байдал чамык КАИ аялдамачыларынын талазын аман-ада умчылгап турар деп болур. Анаа барымдаа кылдыр даразында таварылганы кирип көрөй. Июнь айнын 29-та Самагалдай суурнун кудумузунга чоумда мени КАИ аялдамачыны тургускан.

Ук машинанын оон мурнунда КАИ аялдамачылары постуга-да, оруска-да тургузуп, хынал турган улус. Бо уаада документтерин хынааш, оон аптеканын көрүшү диди, ап бердим. Ол көргөш, аптеканын комплет эвестир, валидол, шприц чок-тур дээш, протокол тургузуп ателгэн.

Ук аптеканын бодум эмнер салып долдурбан мен, аптеканын хаы-биле салып алган кижин мен. Валидол чогу эскерезиним ол.

— Мурнунда тургузуп, хынал тургаш баа көрүл-ле турган улус. «Шприцти аптекка туруп ап чоруур деп чүвени бир дугар дыйнал тур мен. Ындыг апарган чүве болза, дораан чак комплет салып алыр мен, бо уаада сагындырып көрүнер — деп

дилээримге-даа хоржок болган. Бир эвес мурнунда хынал тургаш, аптеккаларда ындыг эмнер чок-тур, четчелен алынар—дээш болза, шагда-ла четчелен алган чоруур болгай мен. Ында кижин шыда-вас чүве чок-ла-дыр.

Хайлыг, ол-ла валидол, чангыс ууда сыныгыртыр шприцтер багында турган чүве болду. Сержант Р. Сууду шалындын бир адакы кемчээли дээш протокол тургузуп, 41785 рубльдин торгалын бижиди. Оон чолаачы эш-өөрүмден айтырармын, шприц ап чоруур деп чүвени кым-даа билбес болду.

Аптека чедип, чак комплет аптекка-даа аялдамачылар көрдүм, шприц-даа чок-ла боор чүве болду. Оон ийн хун сүрүжү тургаш, чолаачылар эргенин документтерин алдым. КАИ даргазы Черле бо уаада сагындырып каан көрүнер, пенсионер кижин мен, даразында пенсия үнүгүе чедир хлеб салып чир дээш акшам-на арктан дээримге-даа, хоржок болган. Ам кичаар, сбербанк чедип төлөдүм. Төлөш кинатанша акчелбес болзуна, документин бээр эвес.

Июнь айнын 1-нин хүнүнде №70 «Тувинская правда» солунга «Новые штрафы для автомобилистов» деп статья үндү. Ында безин сагындагы бегин болур деп бижик турар чорду. Мени ычын торган, сымналырп турла, бо чак торгалдар баа аялдамачыларга ателгөн болган ол. Чүге дээр, июль бирнин хүнүнде үнгөн солунга ындыг чарлык дораан парламентына бербэн болгай.

Бо таварылганы алган чөөрге, шынал-ла, КАИ аялдамачыларына кол сорулгазы—акша кирип алыры деп чүве билдинир-ди.

Июль айнын 5-те № 68 «Шын» солунга «Дугдүнгөн чон чештинин бар чор шынаш» деп статья үндү. Ында Акта турар КАИ постузуна турар КАИ аялдамачылары-

нын чолаачыларга, эртен-дүшкөн чонга караузында аялдамачылар кылды турарынын талазы-биле чоуну хомудалынын айтыры тургустуруду. Ол черле чөптүг айтырыг деп билдир мен.

Бистин Самагалдай суурустуун чанында КАИ постузу бар. Бо постуну колдуу баа кайлы чери-биле домей деп болур. Шивилигин, Акты постулары кандыг-даа болза республикадан даш-каар харылаа-аргыжагылыг черлер-дир, а Самагалдайнын дээрге чүглө республика иштинин девискээри шыкажыл. Мындыг байдалды Эраин, Тес-Хем кожуунарнын эртен-дүжү турар чөп-лаачылары, чоун-даа эки билдир. Милиционер хобулу-дуна шагдаалар машинага хыналда кылды болур дээш шын, үнээр эвес. Машина бурзуун-не тургузуп, үнөп турган херээ чүл? Бо улуду-нар чолаачыларнын, пасакажирлерин боттары-биле боттары үжедип турар. Оонну ажыт, моонну ажыт дээр, тудуп көөр. Ынчалдырбоо дээрине милицияга сүрүп чөккөр. Машина документин, чолаачылар эргенин шынашталызы оларнын холунда болганда, оларнын соондан чоруп-ла ордан башка.

Кызылдан бичи аш-чөм боктаным алгаш чанып ора, аал чанынга кээп, кызылгар эртин турган шыкаш мындыг байдалдарга таварыкты дыка-ла берге, аякы-биле чугаалаарга, дорамчылааш-кын-дыр. Ындыг байдалды көрөн бичи уур-даргынын шыдаа кижилерге хундукте-ли канып апарылгай деп чүве баа билдинир.

Кол сорулгазы спирт дилеп турар дээр. Кижин бурзу-ле спирт сөөртүп турар эвес. Ийн-чангыс таварылгалар бар-ла ыйнаан. Ол дээш бүтү эртен-дүшкөн чоуну үнөп-чидип, хундуктеп турган аякы бар бе? Самагалдай постузуна КАИ аялдамачылары чыл эгезинден бээр чече лыр спирт хавырып, кайнаар дужаган ирги? Вод-

калар-даа хавырган деп дин-налып турду. Саян артын-дан безин бир кизи 50 шил араганы ап чоруп болур дээш шыкажыл. 4 кизи болза 200 шил дээш чижентиг. Бир эвес ГАИ постузуна спирт эртирбенин турар чүве болза, бо кожуунарнын чуртка-чалыг суурларында «адрес-тер», «точкалар» шагда-ла уузукатканын тургай.

«Торгал шөлү» деп чүве кылды алгаш, чоунга таварылга-даа, моральдыг-даа когаралды чедирдир. Барымдаа кылдыр даразында чангыс таварылганы айтып-тайн. Эртен кыш бистин кожуунага баа-ла дыка берген эрти. Улуг хар чаггаш, хөрүктөй халыккан. Малдыч чер олттаар арагы чок болган. Ол берге уде мал чени сөөртүп, аргаланып чораш ап араттын «Беларус» тракторун документ чок му-нич чораны дээш хавырып апарып, ол шөлө тургускан. Мындыг акша чо, бер-ге уде ол хөөнү арат хөй-акуша төлөш, тракторун үндүрүп алырынын арагы чок болган. Хонук эртен чөдүм, төлээр акша көүдөп-ле орган. Ынчал турга-тура, ол төлөвирин акшаы тракторун бодунун эргези ачар дөй берген. Ынчал баарга тракторун алыр-даа деп кел-бестин. Анаа туруп, тонаг-тын берген тракторун чүглө чызын хар эрэн сөөлдүг алган. Мындыг байдалын чылдаганы-биле элээр хөй чөк, малы-даа өлүп, улуг когарал-кажакка-даа таварышты. Моуну чү дээрли? Хоойлу сүзгээр аминистративтиг кемег алгаш-ла, салыпта чүве-ле-дир. Кижин хуу өчүзүндө суд шитке-ли чока дээш болбас деп хоойлуларны чүге урп турары ол? Делегей конференцияга батылтанган кизи эргезинин талазы-биле тускай делегей хоойлузу бар болгай.

«Демократтыг күрүнө тургустуру» тур бис дөтө алыр-гып тур бар болгай бис. Чүге ынчаш хоойлуларны урп тур-

арыныс ол. Демократия үезинде бир-ле дугарында кижилерин хостуг чоруун хандырып, эрге-ажынын кам-галаар болгу дег.

Мынчаар хоойлулар урп турар айтырылгала хамаарыштыр тайылыбын эртенден юрист кижин 1996 чылды декабрьда үнгөн «Аргументы и факты» солунга берди. Бо-ла айтырылгала хамаарыштыр тодаргай хары-ларны чойыта чак, июль 12-де «Шын» солунга «Мындыг таварылгада» деп эгелиг статья баа берди.

Бир эвес бо арат кизи хоойлу сүзгээр негелег тургусса аман харын ол тракторун эртенден артык когаралды буруулардан эгидип апарынын барымдаасы бар-ла-дыр.

Милиция, КАИ черлери «торгал шөлөдүн» тус чер чагыраларынын чопшээр-диге кылды турар хире, Чагыра черлери, милиция, КАИ органнары хоойлуларны урп турда, прокуратура органны чүге кемег албай турар ирги? Хоойлу күүселдези шүптү кижилерге дөмөй деп турар болгай бис.

Нитизин-биле милиция, ГАИ аялдамачыларынын аялынын хундуктар апар. Ында аялдамачылар ак-сестрелде, эртем-билдиги, чоунга хундуктедиг кижилер хөй. Мээ-чакында ында аялдамачылар, аялдамачыла наапан эш-өөр, дөргүл-төрөлим хөй. Шынал-ла, берге байдалга таварыш, милициянын дуза-зын чер апары чугаажы. Ийн-чангыс тускай белгеле-ли койган, эртем-билини чавыс кижилер-биле аялдамачыларым, каржы-жагагай тур-маарылганын болдуруп турары ол. Ынчалган душканна кижиге форма кедрисер, аялдамачылар байдалды бол-дурус болза эки. Ынчан мындыг четтестер-даа тур-бас, хундуктеп, бузурел ул-гадыр апар.

Дерме ДОРЖУ. Самагалдай суур.

«СУУР СУДУ» ДЕП-ДАА АДААЙ-ЛА

Тыва чуртуусу сайбаргай курүүлөр ишкис Президенти республика болу бергенинге, ында аягы-агы эргелдер тургустуну, амыдралдын бүгү хевирлери-нин сайбарлыгын дамыр-суданын салбайн, удурулга-нын чаз аргазын тып бар чылдарыга өөрүп чоруур мен. Чокта чак Чазак удурулга-зында шажын-чудулуге хамаарылгалыг эргелер чери тургустуну.

Утгундуруп, кагдынны бар чыткан чүдүл-ге-суурусту эгидип алыр таарымчалыг удурулга чери ол болган. Бо эргелер, шажын-чудулугени сайбарлыг-га, оон чоунга аякытыг бугу талазын дилеп таварыга башкарыла төзү болу берип, чоунун амыдралыга аякы-тыг саларын элбикчиини тура, сөөлү уде тыва чери-висте чаз соонда үнгөн алаак мөөгүлери дег, сан-түп алган билдирмес хамнар, ламаларыг аякы-чоруду-газынга ой-чикетти, башка-рылганы тургуза бээрине бузуурелин улуг.

Чоунуустун кагдынган сү-зүгелди ужур-дөстелин тур-арыга өөрүп ора, мени дугу-редип турар чүве тыва чери-вистин, чоунуустун баа бир байлакшыл-кекени Тыва Ча-завыстыг удурулганын астыгын чылап каз турары болур. Ол чү дээр, Тыва чери-вистин эргезинмес, шимел-тимес халас чалаалгылыг ады-нончугу, алаар-алы арга-гаан аржак-сугулары, арыг хөлдери. Бо чоунун шыта-лаштыгына, калдыкшал-чаг-тайылаштыгына эргежок чоунуу эртен-байлаавыстыг чоунуука, тыва күрүневиске аякытыг кылдыр аякыла-рын удурутуп, баштан ора-р чери бисте бегүн чок деп бо-лур.

Чоокка чедир Тываның «Уш-Белдир», «Чедер» ку-рорттары Красноярск край-нын курорттар эргезелинге хаара туттуну турду, ам оон чүгле тама-бикинде ады арган.

Чазартынып, чазгайжип ора «Чедер» курортунга бо аякылыг ас сөткүлдиг, бил-динг удуруп турар улуг эрмен Савин Ондарнын аякы-лыгга леткиске көргүзүп бо-лур чери республика төвү-ден дилээш тыппаш бис.

Херек кырында путевка-биле хандырып, дыштанкы-ларны хулап ап бероз чери мындыг байдалды турла, чуртууустун девискээринне еске аржанынчыс, хөлдө-ривисти чөптүг аякыла тур-бар бис деп бодал мени дугуретти. Мен болаармын, бо байлакшыл кичээгелден астыгы турар. Чоунуусту ат-суура алган Дус-Хөл, Чаг-тай, Азас шыкаш хөлдөр, Тарыс, Улазтай, Шивилиг, Уургайлыг, Кара-Суг, Ажыг-

Суг, Чүрек-Дөргүн аржана-на-рыстан аягы чери-чөлдө ар-жанын хөлдөр мырнын энежок болгай. Ынчаларга бистин Улуг-Хемде Сенек, Ка-зыл-Тургу аржанын баа хамарыштыр турар. Бо ар-жанын Улуг-Хем кожуу-ну, хамарылгалыг суму ча-гыралары, оларын чоунуу дыштангы, калдыкшыр чери кылдыр аякылаар талазы-биле хол дөбөш, арыг, чаз-гай ам аржак-суглар халас акышпаан. Мындыг салым-чолдуг аржак-суглар, арыг хөлдөр республикага чечел?

Мээң сүмем: республика иштинге, Тываның Чазавыг аржак, хөлдөрин, курорт-тарын, уруглар лагерлери-нин удурулга эргезелин тургусса эки. Оон кол сорул-газы — кайда мындыг бай-

Сүме
Бодал
Санал

лакшыл барыл, оларын ында сумуларга, кожуунарга орус-галыг оюн кылдыр хулаэн-диргеш, оон чыл санмыла чоунга аякытыг чүгү кылга-нын илередип, аякытыг арыг орусгалын түнээрли болур журулур.

Чаз-Хөл кожуунада харыл-чазартыгы берге Ажыг-Суг аржанынче таарымчалыг орукту, Кара-Суг аржанынча дыштангына таарымчалыг байдалды хуу кижилер өр-дүктүг кылдыр тургусканы чоунга аякытыг. Мындыг эге-лешкинерин дөткөн, оонга элбикчиини тургузаар ол эргелелдин аялы болур журулур. Мындыг аякыла аржак, хөлдөр талазы-биле бижик билдиги эртемден К. Д. Аракча шыкаш кижилерин хаара тутса канын боор. Кара-кыс Донгаковна чүглө эртем аякылы-биле эси, а холу-биле бо аякылыг эгер-ип ап, депутат-лаа, аякыла-дан-лаа тура, Москвага чедип алганы делегей харылаа-зын арга-дуржулгазын мааназ аякылап, Тываның аржак-наар, хөлдөрин делегей деп-недиче чүгө үндүр иттеви? Маана, биске, Япониянын, Американын мультиплика-торлери чүгө калдыкшылыг бижылап ап болбазы? Эки байдалды тургускан, чала-зын, бисте бодуустун чылап канын дилеп эмерген сук-сунарлыг байлаа элбикчи-ини.

Кызылдар кожомас Ми-нуискилен келген «Татар-ская» деп 1 шил минералдыг сугу 7 муш акша-биле са-дып ижин ора-рыл, а бис-тич кырган-чалыг сайбарыч-чалырыс, кылды слер, ка-жан илдерин биче бугу-рудгелеринден үндүрген «Сенекская», «Кара-Сугская»,

«Шивилигская» деп каан ат-тары аржак сугларынын садып ижер бис, муш-муш ха-дыл, черже сийи чытыр шы-кажыл, оларын угааныг, экономиктиг сүу-биле санап көрүп, аякылап, орусгалын алашарал.

Чоунун, чуртупу байлаа халас төгүдөш журулур. Ол — оон хамаатыларнын очу-чуз, байлакшылы. Ону ка-раптай, оон чоунга, күрүневис-ке орусгалын дөт харым-лар эргелер чери чөлдө хер-ек. Бо бирги болаармын.

Ийги болаармын. Удавас согулдулар эгелээр болгай. Анаа бир шиттирлээр айт-тымыс тус-тус черлерге тө-дөшкөчүлөр судунун (суд старейшин) кижигинери согууру чалавас бис. Бо айт-тыр «аяк хулае чанын дүшкөн» дээр шыкаш чугаа эвес, а амыдралдын негел-дир-ди.

Мөөң эргежок чугулазы мындыг чиктен ап көрөө-ли. Таварышканга бичип чурткыч суур-ду. Мын канып-бар үрүмк хөкүм үлгетинерге, суму чагыра-лыга, укасток төлөөш ша-гда-лаа кожуун төптөргө «дууду» алган херек үлгө-диканын чедирип, кемег кижин машина-техника, кы-вар-чугу чүдү чөүгө-биле бол-думайн баар болгай. Мын-дыг үеде, мен болаармын, херек чери — ол «чонун суур сууду» деп-лаа билгей бис, ындаг үш-беш кижилер чоунга согулган төлөөр бол-ур болаа эки. Чижээ, ээр-рик кизи клуб согуамы бо-зу-лур шил тывары ол кижиге болдумас апараз, суур су-лу ол кижиге ол-ла клубтуң армыларын бажынын азы хер-инин септесе, бир эвес са-дыктын олакта печаканын акши эрпик кизи буза дү-жүсө, ол оун септен шы-вас болгай, ычанааш «суур сууду» салдыгып кизи олар шыкаш беле-ди, торгаш.

Бо үеде ковуларда «чаш-пан» чыгган улус мырнын эрмендир-ти. Оларын укасток төлөөш дууду эскөргө, «суур сууду» торгаш, сипелен кестире дээш шыкаш суму чагырыкчылыгына, ында укасток төлөөзинге даяныр, кады аякылаар, корум-чуруму бо үениң байдалы-биле шиттир-чедер арга ол судла болур. Чогаал ады болза болбазы-радыр алаай эртин, ам болар орамынга ол төлөөрини эл-тин-биле «чонун суур сууду», «чонун хоорай сууду» деп-даа адыла-ла. Кол-ла чүве ат-та эвас, а мындыг орган бо-гун биске херек.

Кара-оол НАТШИН-ООД. Тываның Чатаалчылар эвеле-тинин баштаар черинде кенжигүнү.

КИЖИЗИГ МӨЗҮ- ШЫНАРЛЫГ

Эртен чылдың алды айла Кыялда чурттап турган Яна дээр бичи бажам чок апарган. Оон төртүгүн чөрү — Чөөн-Хемчик кожуунуна Баян-Талага ажааган бис. Тываның эң шилдиг мөгө-леринин бирээз Алдын-оол Куулар калган Яшанын кады ескек, чангыс класкы чагчт эки болду. Арашынга «суг апка» чораш эрлер-ди. Яшанын улуг каты, кат-нея, мен—үжелээ паа дөгү берген дээрден башка, бистин талавистан үжөн шаа аныяк-

тар чораш. Алдын-оол мөгө бистин аякы-шүжүүстү дөңө улажип, бисти дөңгөн хундуктен, бистен арылбайн турду. Бисте аш-чөм, арага айына баа-да болза, чак арамнаа дүне-даа «Волгага»-биле Ча-лаанга каккаш көөр, хуу-аарда салдыгып кизи чоруу. «Ырак черден келген кула-лар конту» дээш, ийн дүш-көн шитиле бистен чарыл-баан. Чугаа-домаа элти-эвля-нага пат, анаа мунар дээрден башка, Херминини иштине

моторун чаап эгелетим. Кара-гылап, сооп келди. Ира-лишкын улуг хөвирлиг. Ол аразында мөгөм кезек тикеш: «Ажылда турар чөрдү-нүп аайы-биле мында үнөп-чидип инспекциянын чыгыг гаражын чугаалажып алдым, мында машина кылдыр кизи баа бар, ынаар сөөртүп бо-лган-дыр бис» дидир.

Шынал-ла чыгыг, чырык гараж. Дүвөкчүн ийн шапка келди чырык доостуусу. Ол үеде Маадыр мөгө оожум үнү-биле солун чугаала-жык хөрөңгү, бисти чалагарталды. Бажымыска-даа мындыг болду. База баштак аякы-

чанын оол чорду. Мөгө-шы-кар шитилгил-даа болза, биче сөткүлдиг алды. Алдан биче Маадыр мөгө арыг үнөп эзулуг кижизиг аякы-чаныг мөгөлери деп билдим. Мөөң хөрүлүп чорашым анык чөлдөрүмү кудуруг чар, манганы, удурулур, шыкар мөгө шиг-өөрүм турган. Ындыларын чон билдир, котургап, харын-даа дора — көрүп чугаалажып бер турду ийн. Бо мөгөлөр магалы-ла кижизиг-дир, чөлдөшкөнчөлдү болуп, чоруу-ла чогуузу!

Марг КЫРЛЫГ-КАРА. Шагаан-Арыг хоорай.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Улуг утгарыс Галина Кара-ооловна НОРБУ сентябрь 25-те чуртталганын 55 арнын аякыды, төрүттүнген хүнүн демдегелээр. Оон амыдралы биче чаштары өөрелдигени, кижизигилеги-биле холбашкан. 35 чыл иштине Эраин школага башкылап келген. 3 кыстын аргам авазы 2 чаштын аяк калган авазы. Авазыска даразында олур-турганын бараалгаттымыс.

Бистин улуг утгарыс сен. Биеги-не көвээр-дир сен. Белең эвес чуртталганын Бергелери чурттап артин, Ажы-төдүң азыражып, Арамыска чурттап-ла чор.

Бистин аякы авазыс Намажап Самданович ОНДАР сентябрь 25-те 60 харлаар. Ол бугу назынын чолаачы аякылыга бараалдап келген Дуржулгалыг, хоочун чолаачы-ларынын оодурунда кирген, 1957 чылда делегейини 11 дугар аныктар фестивалын киркичтин баа «1975 болгаш 1977 чылдарын социалыг чарыштын тилекчиэ» деп хөрөк демдектерин эдилекчиин.

Амы уде анаа олурбайн, арат аякы-агымында аякылдап чоруур. Бистерин, аякы-төүлү, эртем-билдиге чедирп, амыдралды оорууче укужат кирип каан авазыска чагаай кадык шыдап, ас-кежикти, аялыгына улуг-улуг чедикшиктерин күздөвүс.

Уруглары, уругларынын пенн, кенээттери, думазы Мария.

- 18.35 «Ак дойду» клуб.
- 19.30 «Чен ийи сандай», уран-чечен фильм, 2-ги сериясы.
- 20.45 Тамчыктыг удулар, чедир.
- 21.00 МЕ.
- 21.45—00.05 «Оон ийи сандай» уран-чечен фильм, 3-кү болгаш 4-кү сериялары.
- ИНИГИ ПРОГРАММА «РОССИЯ» канал
- 7.00 Эртени экспресс.
- 8.00 МЕДӨЭЛЕР.
- 8.20 «Фрам — поляр азы», телесериал (Румыния), 1-ги сериясы.
- 9.10 Телеоюн.
- 9.35 Чер кырында чурттап чоруур кизи.
- 10.00 Эргенинч меддиан-биле, чурт.
- 10.45 Компьютер.
- 11.00 Он бир шакта МЕДӨЭ-ЛЕР.
- 11.30 Бут бөмбүү, «Россия-97».
- 12.25 Чаа Россия.
- 12.40 Чаа бешки дугуй.
- 13.05 Телеоок.
- 13.85 Ном санм.
- 14.00 Медицина дугайында үндүрүлгө.
- 14.15 «Ак дүңгөр», уран-чечен фильм.
- 18.20 «Эртин эрден», м/ф.

- 16.15 Москвада панорама-зы.
- 16.20 Парламентин медээ-лер.
- 16.45 Федерация. «Музыка».
- 17.15 Уругларга. «Музыка».
- Фильм, барымдаалыг фильм.
- 18.00 МЕДӨЭЛЕР.
- 18.25 Шүүт чөжүт.
- 19.25 Репортер.
- 19.55 «Ак хөтпиг хөрөңгөн», т.с. (Беликоритания).
- 21.00 Делегей байдалынын дугайында.
- 21.20 «Эрги квартира», 1956 чыл.
- 22.15 Хөрөңгүгаш.
- 22.50 С. Шолоховтун программазы.
- 23.15 Быштагы көрүштөн мынакшы.
- 00.00 МЕДӨЭЛЕР.
- 00.30 «1984», уран-чечен фильм (Беликоритания).
- 02.25—03.19 Музыкалыг программа.
- УШКУ ПРОГРАММА ХАМААГЫШПАС ТВ канал
- 12.00 «Ийн займычы», уран-чечен фильм.
- 13.20 Уругларга. «Келер үе-ге аткаар», мултисериял, 7-ги сериясы (АКШ).
- 14.00 БӨГҮН ЭРГЕН.
- 14.10 ТҮННӨЛДӨРИ.
- 14.30 Телеоюн.
- 15.00 «Космоска дайын», фантастик боевик, 12-ги сериясы (АКШ).
- 15.45 От «ВИНТА».
- 16.00 БӨГҮН ХҮНДУС.
- 16.15 Панорама.
- 16.45 Криминал.
- 17.00 Хөкөй. Россиянын чемпионналы.
- 19.30 «Каролина Нью-Йорк-та», комедия хөвирлиг сериал, 25-ки сериясы.
- 20.00 БӨГҮН ХҮНДУС.
- 20.15 Вөдүүчүндөн бөдүүн.
- 21.00 «Саванна», 17-ги сериясы (АКШ).
- 22.00 «Мен баш мөң ылым», дог-шоу.
- 22.30 Хүнүң маздыры.
- 23.00 БӨГҮН КЕЖӨӨ.
- 23.30 «Ойнакчы», детектив (АКШ).
- 01.45 Ойнаар-кыстар.
- 02.00 БӨГҮН КЕЖӨӨ.
- 02.45 «Чевегел тывалган дүктүг пестер», т.с.
- 03.15 Кнопка.
- 03.30 «Бут бөмбүү» клуб Россиянын чемпионналы көрүзгөр.
- 04.20 Ток-шоу.
- 05.05—06.25 Плейбой-шоу.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Чазак болгаш «Шын» солун редакциязынын коллективни.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯСЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторуң ораакчызы), Светлана МОНГУШ (харыскалдыг секретары), Галина МАСЧЫН-ООД (килдис эргелекчиси), Арчар ОКСУР (килдис эргелекчиси).

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-84; келген кижилер хүдээп алыр чери — 3-34-26; кол редакторуң ораакчызы — 3-83-91; харыскалдыг секретары 3-84-92; ораакчызы — 3-45-98.

«ДУҢГУР»